

Muhaddislere Göre Hadis Ezberleyenlerin Unvanları¹

Description Of Hadith Memorizers According To The Traditionalists (Muhaddithin)

Abdullah b. es-Sıddık el-Ğumârî**

Çev. Hüseyin Akyüz²

Öz

Abdullah b. es-Sıddık el-Ğumârî (1910-1993), XX. Yüzyılda yaşamış Mağrib'in yetiştirdiği önemli hadis âlimlerinden sayıldığı kadar fıkıh ve usûl-i fıkıh

¹ Bu makale, *Da'vetü'l-Hak* dergisinin 17 Ekim 1976 yılında Rabat'ta Vizaretü'l-Evkâf tarafından yayımlanan 17. senenin 8. sayısının 132-138. sayfaları arasında yer almaktadır. Çeviriye makalenin bu sayıdaki metni asıl alınmıştır. Bu metnin teminini sağlayan Müessesetu Dâri'l Hadisi'l-Haseniye öğretim üyesi Dr. Tarık Tatmî'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca derginin internet sayfasına ulaşmak için bkz. Erişim tarihi 09.04.2018, <http://habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/4451>.

** Yazarın ismi Ebu'l-Fazl Abdullah b. Muhammed b. es-Sıddık b. Ahmed b. Kâsım el-Ğumârî el-Hasenî el-İdrisi et-Tancı (1910-1993)'dir. 1328/1910 yılında Tanca'da doğdu. Annesi sufi mufessir İbn Acibe'nin torunudur. Kur'an-ı Kerim'i ezberledikten sonra Karaviyyin'e giderek oradaki âlimlerden faydalandı. Sıddıkiyye Zaviyesi'nde babasının okuttuğu dersleri takip etti. Bu sırada Teşyidu'l-Mebani li-Tavdihi ma Havethu'l-Mukaddimetu'l-Accurumiyye mine'l-Hakaik ve'l-Meani adlı ilk eserini kaleme aldı ve Şevkani'nin İrşadu'l-Fuhul'unu ihtisar etmeye başladı. 1930 yılında Ezher Üniversitesi'ne kaydoldu. Ülkesinde iyi bir tahsil gördüğü için İslami ilimlerde yetişkinliğini gösteren icazetler aldı ve Ezher öğrencilerine, özellikle de İslami ilimlerde doktora yapan öğrencilere ders verdi. Mısırlı âlimlerin takdirini kazandı; gazetelerde makaleler ve fetvalar yayımladı. Hocaları arasında başta babası es-Seyyid Muhammed b. es-Sıddık ve kardeşi el-Hâfız Ebu'l-Feyd Ahmed olmak üzere İdris es-Senûsi, Abdulhay el-Kettânî, Abdullah el-Fudaylı, Tahir b. Âşûr et-Tûnisî, Muhammed b. Zâhid el-Hasen el-Kevserî, Yusuf b. İsmail b. Yusuf en-Nebhânî gibi âlimler vardır. Muhammed Hamid el-Hamevî, Abdülfettah Ebu Gudde, Muhammed Yasin el-Fadanî ve Muhammed Avvâme gibi âlimler ise ona talebelik yapmıştır. 1959-1969 yılları arasında Mısır hükûmeti tarafından takibe alınarak defalarca hapsedilen el-Ğumârî, 1413/1993 yılında Tanca'da vefat etti. Cenazesi ailesine ait zaviyede babasının yanına defnedildi. Bkz. el-Ğumârî, Ebu'l-Fazl Abdullah Muhammed es-Sıddık el-Hasenî, *Kitâbu Bidei't-Tefâsîr, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadise*, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1406/1986, ss. 162-187; el-Ğumârî, Ebu'l-Fazl Abdullah b. es-Sıddık el-Hasenî, *Sebilu't-Tevfik fi Tercemeti Abdullah es-Sıddık el-Ğumârî*, Mektebetu'l-Kahire, Kahire, 1433/2012, ss. 3-121; Hamâde, Faruk b. Muhammed, Abdullah b. es-Sıddık el-Ğumârî el-Hâfız en-Nâkid, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1427/2006, ss. 9-173.

² Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, huseyinkyuz@gazi.edu.tr ORCID ID 0000-0001-5633-3507

âlimi olmasıyla da meşhurdur. Bu çalışmada el-Ğumârî'nin "Da'vetu'l-Hak" dergisinde yayımlanan "Rutebu'l-Hifz İnde'l-Muhaddisîn" adlı makalesi Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tercümede metne bağlı kalınmış ve yazarın atıfta bulunduğu kaynaklar tespit edilmeye çalışılmıştır.

el-Ğumârî, makalesinde hadisle meşgul olan kimselerin tâlib, hüccet ve hâkim gibi lakaplarla tavsif edilmesini hatalı bulmuştur. Ona göre böylesi unvanları ancak hadisçilerin ıstılahlarına vâkıf olmayan kimseler kullanmıştır. O, muhaddislerin unvanlarının bilinenin aksine müsnid, muhaddis, müfid, hâfız ve emirü'l-mü'minin fi'l-hadis olduğunu söylemiştir. Ardından bu unvanları ayrıntılara girerek ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Emiru'l-Mü'minin fi'l-Hadis, Müsnid, Hâfız, Muhaddis, Hadis, Abdullah b. es-Sıddîk el-Ğumârî.

Abstract

Abdullah b. es-Sıddîq al-Gumarî (1910-1993) who lived in the twentieth century, is also famous for being a scholar and a scholar of the jurisprudence which is considered as one of the most important hadith scholars raised by the Maghrib. In this study, the article "Rutebu'l-Hifz Inde'l-Muhaddithîn" published in al-Ğumârî's "Da'vetu'l-Hak" was translated into Arabic from Turkish. The translator has preserved the meaning of the original text and attempted to identify the source of the author's references.

al-Gumarî found that the ones who are busy with the hadith in the article are mistaken for nicknames such as aspirants, authoritative source and ruler. According to him, such titles have been used only by those who do not have the knowledge of the hadiths. He said that, contrary to the known names of the hadith memorizers, it is owner of a chain of transmission (müsnid), the transmitter of Prophetic traditions (muhaddiths), müfidh, hafidh and ameerul-Mu'mineen fil-Hadeeth/The Leader of the Faithful in Hadeeth. He then took these titles in detail.

Keywords: Ameerul-Mu'mineen fil-Hadeeth/The Leader of the Faithful in Hadeeth, Musnid/Owner of a chain of transmission, Hafidh/Protector, Muhaddith/Scholar of Hadith, Abdullah b. es-Sıddîq al-Gumarî.

Münâvî (ö. 1031/1622) "Şerhu's-Şemâi" adlı eserinin ilk kısımlarında Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) şöyle söylediğini nakletmiştir: "Hadis âlimleri için unvanlar vardır. Bunların ilki **tâlib**'dir. Bu, hadis rivayetine

yeni başlayanlar için kullanılan bir unvandır. Sonra **muhaddis** gelir ki o; hadisi senediyle birlikte nakleden ve dirayetine özen gösteren kimse- dir. Daha sonrasında yüz bin hadisin hem senedini hem de metnini hıfzeden kimselere verilen **hâfız** unvanı gelir. Ardından da üç yüz bin hadisi iyi bir şekilde bilen kimselere verilen **hüccet** unvanı gelir. Bu unvanların sonuncusu ise tüm mervî hadislerle derinliğine vâkıf olan **hâkim**'dir."¹

Ancak Ehl-i Hadis, bu mertebeleri hem kabul etmezler hem de on- ları itibara almazlar. Çünkü bu unvanlar, onların ıstılahlarına aykırı düşmektedirler.

Bu cümleden olarak **Tâlib**, ehl-i hadis'e has olmayıp her ilmin he- nüz başlangıcında bulunan kimselere verilen bir unvandır. Ta- berânî'nin (ö. 360/971) İbn Mesud'dan (ö. 35/655) zayıf senetle naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "İki hevesin isteklileri doymaz: İlim isteklisi ve dünya isteklisi/dünya aşığı."³

Hüccet ise hıfz ile ilgisi olmayıp ta'dilin mertebelerindedir. O, hâfız Zehebî'nin (ö. 748/1348) "*Tezkiretu'l-Huffâz*"da belirlediği gibi sika derecesinden daha yüksek bir unvandır. Bu konunun izahı Yüce Allah'ın güç ve kudretiyle daha sonra gelecek.

Hâkim'e gelince onun ne hıfz ne de ta'dil ile bir alâkası bulunmak- tadır. Çünkü bu unvan, ancak bazı hâfız ve muhaddislere ait ailevî bir lakaptır. Bu âlimlerden bazıları şunlardır: **Hâfız Ebû Ahmed Muham- med b. Muhammed b. Ahmed b. İshâk en-Nisâbüri el-Kerâbisî** (ö. 378/988). Birçok eser ve *Kitâbu'l-Künâ*'nın yazarıdır. Hicrî 378 yılında vefat etmiştir. Zehebî (ö. 748/1348) onun hakkında "işte o, Hâkim el- Kebîr'dir" demiştir.⁴

¹ Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Şerhu's-Şemâil'in-Nebeviyye ve Hasaisi'l- Muhammediyye* (Ali el-Kârî'nin *Kitâbu Cemi'l-Vesâil fi Şerhi's-Şemâil*inin Hâmişinde), Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, tsz., c. I, s. 6.

³ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1415/1994, c. X, s. 180; Şâşi, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb b. Süreyç, *el-Müsne'd*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynüddin, Mektebe- tu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1410, c. II, s. 146.

⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, c. III, s. 123.

Onlardan biri de **Hâfız Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Muhammed b. Hamdeveyh b. Nuaym ed-Dabbî en-Nisâbüri** (ö. 405/1014)'dir. *Müstedrek* ve başka eserlerin müellifidir. "İbnü'l-Beyyi" diye de bilinir. Hicrî 405 senesinde vefat etmiştir. Aynı zamanda o, Hâkim el-Kebîr'in de öğrencisidir.

Bir diğer muhaddis ise **Hâfız Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillah b. Ahmed b. Muhammed b. Haskân el-Kureşî el-Âmirî en-Nisâbüri** (ö. 470/1077)'dir. Hanefî olup İbnu'l-Hazzâ veya el-Haskânî diye meşhurdur. *Müstedrek*'in müellifi el-Hâkim (ö. 405/1014)'den de ders almıştır. Hicrî 470'ten sonra vefat etmiştir.

Muhaddislerden Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî (ö. ?) de onlardan birisidir. Hicrî 432 yıllarında hadis rivayetinde bulunmuştur. Tâceddîn Sübkî (ö. 771/1370), "*Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*" adlı eserinde onun hakkında bilgi vermiş ancak ölüm tarihini zikretmemiştir.⁵

Müteahhir âlimlerin kapsamlı araştırma yapmadan sadece taklit ederek el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) sözünü aktarma konusunda birleşmeleri tuhaf bir durumdur.

(ilk) Ehl-i hadis'e/mütekaddimûn göre hıfz seviyelerinin aşağıdaki şekilde olduğu bir gerçektir: Müsnid, Muhaddis, Müfîd, Hâfız, Emîrül-Mü'minin fi'l-Hadîs.

Müsnid: Hadislerin metinleri konusunda bir bilgisi olmasa bile, ayırt edici özellikleriyle birlikte ittisâl, inkitâ' ve teselsül bakımından isnada vâkıf olan kimsedir. Hocamız Allâme el-Merhûm es-Seyyid Ahmed Râfi' el-Huseynî et-Tahtâvî el-Hanefî tartışmasız bu asrın müsnididir. Onun "*el-Mes'a'l-Hamîd ila Beyâni ve Tahrîri'l-Esânîd*" adlı eseri vardır. Bu eserde yaklaşık dört yüz sebet türü rivayetinin isnatları üzerinde araştırma yapmıştır. Bu çalışmada Fihristu'l-Feharis'de yer alan birçok vehme dikkat çekmiştir. Ancak bu hatalı durumlar, metinlerde pek anlaşılmazlar.

⁵ Subkî, Ebû Nasr Taceddîn İbnu's-Sübkî Abdulvehhab b. Ali b. Abdülkafi, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Daru'l-Hicr, Kahire, 1413/1992, c. V, s. 239-240.

Muhaddis: *Kütüb-i Sitt'e*yi, İmam Malik (ö.179/795)'in *Muvatta'sını*, Darimî (ö. 255/869), Dârekutnî (Ö. 385/995) ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünen*'lerini, Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'ini, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsneđ*'ini sema yoluyla öğrenen, buna ilâve olarak bin (1000) hadis cüz'ünü de dinlemiş olan ve hadis metinlerinin de birçoğ cümlesini ezberinde bulunduran kimsedir.

Günümüzde hıfz konusunda *el-Câmiu's-Sağîr'e* tekrar tekrar başvurmak yeterlidir. Öyle ki eserde bulunan hadislerden birine ihtiyaç duyduğunda o hadisi hatırlayacak seviyede ondaki hadisleri zihninde tutmalıdır. Öte yandan *el-Câmiu's-Sağîr*, sahih, hasen, zayıf ve mevzu olmak üzere yaklaşık olarak on bin hadis içermektedir. Geçen şartlara ilaveten bu eserdeki hadisleri iyice bilen, o hadislerde ifade edilen manaları kavrayan ve o hadislerin kaynaklarını da tanıyan kişi muhaddistir.

Müfid: Hicrî 3. Asırda ilk kez kullanılan bir unvandır. Hâfız Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) şöyle demiştir: “Bana Muhammed b. Abdillah, Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yakub'un şöyle dediğini rivayet etti: “Musa b. Harun beni Müfid diye isimlendirdi.”⁶

Zehebî (ö. 748/1348) şöyle demiştir: “Bu kelime, hicri 300'lü yıllardan önceki zamanlarda lakap olarak kullanılanların ilkidir.⁷ Hücet, sika'dan daha üstün derecede olduğu gibi örfte Hâfız da Müfid'den daha yüksek seviyededir.”⁸ Daha önce bahsedilmiş olan Ebû Bekir dışında Müfid ile isimlendirilen kimselerden bazıları şunlardır:

Tarihçi Ebû Bekir (ve Ebû Abdillah) Muhammed b. Yusuf b. Yakub er-Rakkî: Taberânî (ö. 360/971) ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Hicrî 382 yılında vefat etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) onu Ehl-i Hadisin fazileti hakkında hadis uydurmakla itham etmiştir.⁹

Ben derim ki kendisine işaret edilen hadisin lafzı şöyledir: “Kıyamet gününde Ashâbu'l-Hadis ellerinde mürekkep hokkalarıyla gelince Yüce

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târihu Bağdad*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l- Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002, c. II, s. 204.

⁷ Oysa Bezzâr, Musa b. Ubeyde er-Rebezi hakkında “Müfid bir kişidir. Ancak hâfız değildir” demiştir. O, hicri 153 yılında vefat etmiştir.

⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. III, s. 125.

⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. IV, s. 648.

Allah, Cebrail'e onları getirmesini ve onları en iyi bildiği halde onlara sormasını emreder. Bunun üzerine Cebrail, "Sizler kimsiniz?" der. Onlar da "Bizler Ashabu'l-Hadisiz" derler. Buna mütakiben Yüce Allah buyurur ki: "Sizler (dünyada) her ne hal üzere iseniz o şekilde cennete girin. Dünya yurdunda bana (nebîme) ne kadar da çok dua ediyordunuz (salavât getiriyordunuz)."

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) bu rivayeti *Tarih*'inde Muhammed b. Yusuf er-Rakkî tarikiyle rivayet etmiştir. Dedi ki: Bize et-Taberânî (ö. 360/971) rivayet edip (dedi ki), bize İshak ed-Deberî rivayet edip (dedi ki), bize Abdurrezâk (ö. 211/826-27), Ma'mer'den (ö. 152/769) o da Zührî'den (ö.124/742) o da Enes'ten (ö. 93/712) hadisi Hz. Peygamber'e ref^e ederek rivayette bulundu.¹⁰

Bu hadisi Ebu'l-Hasan er-Rûyânî, *Fevâid*'inde, Abdullah b. Cafer el-Habâirî'den o da Muhammed b. Yûsuf er-Rakkî'den aynı isnatla rivayet etmiştir. Ancak bu senette o, Ma'mer'den (ö. 152/769) o da Katâde'den (ö. 117/775) o da Enes'ten (ö. 93/712) diye söylemiştir.¹¹

Yine İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Mevzûât*'ında, Hâtib el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarikiyle rivayet etmiştir. Bu hadis hakkında Hâtib el-Bağdâdî (ö. 463/1071), "Bu rivayette sorumluluk er-Rakkî'ye aittir"¹² demiştir. Zehebî (ö. 748/1348) de "Muhammed b. Yûsuf er-Rakkî, bu hadisi Taberânî (ö. 360/971) adını uydurmuştur"¹³ demiştir.

Deylemî de bu hadisi *Müsnedu'l-Firdevs*'de rivayet etmiştir.¹⁴ en-Numeyrî, *el-A'lâm*'da başka bir senetle rivayet etmiştir.¹⁵ Bu isnatta yer alan Muhammed b. Ahmed b. Malik el-İskenderânî ise meçhuldür.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. IV, s. 648. Hadisin metni anılan kaynakta "طَائِمًا ... كُنْتُمْ تُصَلُّونَ عَلَى نَبِيِّ فِي دَارِ النَّبِيَّ" şeklindedir.

¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Lisânu'l-Mizân*, Abdulfetâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâirî'l-İslamiyye, Beyrut, 1423/2002, c. VII, s.597.

¹² İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu'l-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetu's-Selefiyye, Medine, 1386-8/1966-8, c. I, s. 260.

¹³ Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1382/1963, c. IV, s. 73.

¹⁴ Deylemî, Ebû Şücâ' Şireveyh b. Şehridâr b. Şireveyh el-Hemedânî, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, thk. Es-Sa'îd b. Besyunî Zağlul, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986, c. I, s. 254.

¹⁵ en-Numeyrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu'l-İ'lâm bi Fadli's-Salâti ale'n-Nebiyi ve's-Selâm*, thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükri, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, s. 164.

Hâfız Sehâvî (ö. 902/1497) ise *el-Kavlul-Bedi'* de bu iki tariki zayıf olarak nitelendirmekle yetinmiştir.¹⁶ Allah rahmet eylesin, o, bu konuda gevşek davranmıştır. Çünkü bu hadis Hâtib el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) de dediği gibi uydurmaktır.

Ayrıca bu hadisin uydurma olduğunu gerek manasındaki nekâret ve gerekse Abdurrezzâk > Ma'mer > Zührî > Enes tarikiyle nakledilmesi de desteklemektedir.

Müfid ile isimlendirilen diğer bazı kimseler de şunlardır: **Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim b. Hattâb el-Büstî el-Hattâbî** (ö. 388/998). O, *Meâlimu's-Sünen* ve diğer birçok eserin müellifidir. O, *Müstedrek*'in yazarı el-Hâkim (ö. 405/1014)'in hocalarından birisidir. el-Hattâbî (ö. 388/998), Afganistan'ın Büst şehrinde hicrî 383 senesinde vefat etmiştir.¹⁷

Ebû Saîd Muhammed b. Ali b. Muhammed en-Nisâbüri el-Haşşâb (ö. 456 h.).

Ebû Mansûr Abdulmuhsin b. Muhammed b. Ali eş-Şeyhî es-Seffâr (ö. 489 h.).

Ebu'l-Ferec Abdulhalık b. Ahmed b. Abdulkadir b. Muhammed b. Yusuf el-Yûsifî el-Bağdâdî (ö. 548 h.).

Ebû Ali Sadruddîn el-Hasan b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed et-Teymî el-Bekrî es-Sûfî (ö. 656 h.).

Şemsuddîn Ali b. el-Muzaffer b. el-Kâsım er-Rıb'î ed-Dimeşkî (ö. 656 h.).

Bunlara ilaveten muhaddisin şartlarını kendisinde toplamış ve bu iş için ehil olan kimselere de Müfid denir. Çünkü o, hâfızların imla meclislerine gelen talebelere faydalı olur. Duymadıklarını onlara ulaştırır, anlamadıklarını onlara anlatır. Bu sıfat ona ile'i/rivayet kusurlarını bilmenin yanı sıra âlî ve nâzil isnadı, bedel, musafaha ve mufavakatı da

¹⁶ Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahman, *el-Kavlul-Bedi' fi's-Salâti ale'l-Habîbi's-Şefî'*, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, Beyrut, tsz., s. 248.

¹⁷ Hicrî 388 olduğuna dair bkz. Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Nu'aym el-Arkasûsî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1405/1985, c. XVII, s. 23.

bildiğinden dolayı verilmiştir. Bu unvanın aslı, Ebû Davud (ö. 275/889) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) Râfi' b. Amr'dan rivayet ettiğine dayanmaktadır. O, şöyle dedi: "Hz. Peygamberi Mina'da kuşluk vakti boz bir dişi katır üzerinde insanlara hitap ederken gördüm. Hz. Ali (ö. 40/661) de ondan işittiklerini aktarıyordu."¹⁸

Sahih'te Ebû Cemre'den nakledilen bir rivayette ise onun "Ben, İbn Abbâs (ö. 68/687) ile insanlar arasında tercümanlık yapıyordum" dediği yer almaktadır.¹⁹

Hâfız: Onun tanımı konusunda katı davrananlar ve daha rahat olanlar arasında farklılık vardır. Bu tanımların doğruya en yakını şu üç şartı taşıyan kimsedir:

a) En az 20.000 hadisin metnini ezberinde bulundurması.

b) Aynı zamanda ezberlediği bu hadislerin isnatlarını da ezbere bilmesi ve onların sahihleri ile zayıflarını birbirinden ayırt edebilmesi.

c) Ravilerin tabakalarını ve hallerini tabaka tabaka bilmesi. Öyle ki bilmediği raviler, bildiği ravilerden daha azdır.²⁰ Bir ravi hakkında "onu bilmiyorum" dediğinde, artık o ravi meçhul ravilerden sayılır. Hâfızların dereceleri, ezberlerindeki çokluğuna ve azlığına göre farklılık gösterir. Bunlarla ilgili örnekler şunlardır:

Yakub ed-Devrakî, "Hüseyim, 20.000 hadisi ezbere biliyordu" demiştir.²¹ Yahya b. Maîn (ö.233/848), İbnü'l-Mübârek'in (ö. 180/796) rivayette bulunduğu kitaplarında yaklaşık 20.000 hadisin olduğunu söylemiştir.²² Yezid b. Harun (ö. 206/821) da "Övünmek için söylemiyorum ama 24.000 hadisi isnatlarıyla birlikte ezbere biliyorum. Şamlıların 20.000 hadisini de ezbere biliyorum. Artık onları araştırıyorum"²³

¹⁸ Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Hac, 72; Nesâî, Ebû abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001, c. IV, s. 190.

¹⁹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, İlim, 25; Ahkâm, 40; Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, İman, 24.

²⁰ Makalede bu cümle, "Öyle ki bildiği raviler, bilmediği ravilerden daha azdır" şeklindedir. Kanaatimizce bu bir yazım hatasıdır.

²¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. VIII, s. 289.

²² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. VIII, s. 378-385.

²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XVI, s. 493; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. XI, s. 358-359.

demıştır. Yine bir sözünde şu ifadeleri kullanmıştır: “Fitneler hadisini bir kez dinledim ve ezberledim. 20.000 hadisi ezbere biliyorum. İsteyen onlara tek bir harf ilave etsin.”²⁴

Fitneler hadisi yaklaşık bir kitapçıga sığacak kadar uzundur. Bu hadisi Nesai (ö. 303/915) *Sünenü'l-Kübrâ*'da,²⁵ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)²⁶ ve Taberî (ö. 310/923)²⁷ tefsirlerinde, Ebû Yala (ö. 307/919) da *Mu'cem*'inde,²⁸ Yezid b. Harun > Esbağ b. Zeyd > el-Kasım b. Ebî Eyûb > Saïd b. Cubeyr > İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) aynı isnat ve metinle nakletmişlerdir.

İbn Kesir (ö. 774/1373) de “Bu hadis, İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) sözü olarak mevkuf olup çok az bir kısmı merfu'dur, sanki İbn Abbas (ö. 68/687-88), bu sözleri İsrailiyyâtın nakledilmesi mubah olan kısımlarından alarak, Ka'bu'l-Ahbâr (ö. 32/652-53) veya başkalarından nakletmiştir. Hocamız Hâfız Ebu'l-Haccâc el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) de böyle söylediğini işittim”²⁹ demıştır.

Hâfız el-Heysemî (ö. 807/1405) *Mecmeu'z-Zevâid* adlı eserinde Ebû Ya'lâ'nın (ö. 458/1066) şöyle söylediğini nakletmiştir: “Bu hadisin ravileri, Esbağ b. Zeyd ve el-Kasım b. Ebî Eyûb hariç Sahih'in ricallerindedir. Hâlbuki bu ikisi de sika kimselerdir.”³⁰

Ben derim ki: *Mizânu'l-İ'tidâl*'de Esbağ b. Zeyd'in biyografisinde “O, kunut duası hadisinin ravisidir” ibaresi yer almaktadır.³¹ Aynı ibare *Tehzibu't-Tehzib*'de el-Kasım b. Ebî Eyûb'un tercümesinde de geçmektedir.³² Ancak bu tahriftir.

²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XVI, s. 493.

²⁵ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, c. X, s. 172.

²⁶ Bu eserde hadise rastlanılmamıştır.

²⁷ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kuran (Tefsîru't-Taberî)*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1420/2000, c. XVIII, s. 306.

²⁸ “Mu'cem” adlı eserde rastlanılmamıştır. Bkz. Ebû Yâlâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ, *Müsenedu Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn, Dimeşk, 1404/1984, c. V, s. 10.

²⁹ İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru Taybe, yy., 1420/1999, c. V, 293.

³⁰ Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1412, c. VII, s. 152.

³¹ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, c. I, s. 270.

³² İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Tehzibu't-Tehzib*, Dâiretu'l-Me'ârif, Hindistan, 1326, c. VIII, 309. Krş. Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muham-

Dâvud b. Amr ed-Dabbî, şöyle demiştir: “İsmail b. ‘Ayyâş (ö. 181/797) bize ezberinden rivayet ediyordu. Asla yanında bir kitap görmedim.”³³ Abdullah Ahmed b. Hanbel (ö. 290/902), Dâvud b. Amr’a, “10.000 hadisi ezberden bilip bilmediğini sorunca O, sadece 10.000 değil, on binlerce hadis ezbere bildiğini söyledi.³⁴ Ayrıca babam Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de ona ‘Bu, hadis ezberleme konusunda Veki’ (ö. 197/812) seviyesindedir’ demiştir.”³⁵

Harb el-Kirmânî de “Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) bize yaklaşık 10.000 hadisi ezberinden yazdırmıştır” demiştir.³⁶

Sünen müellifi hâfız Ebû Bekir b. Ebî Dâvud (ö. 316/929), “İsfahân (Sicistan)’da ezberimden 36.000 hadis rivayet ettim. Bu hadislerin yedisinde yanılmaktan dolayı ilzam edildim. Geriye döndüğümde bunlardan beşini kitabımda aynen rivayet ettiğim şekilde buldum.”³⁷

Hâfız Ebû Hafs b. Şâhîn de “İbn Ebî Davud bize hadis yazdırırdı. Elinde herhangi bir kitap görmedim. (Lakin) ezberden yazdırıyordu. Âmâ olduktan sonra kürsüde otururdu. Oğlu Ebû Ma’mer de elinde bir kitapla onun kürsüsünün bir basamak aşağısında otururdu. Ona ‘falanca hadis’ diye hatırlattığında onu ezberinden serdedirdi. Dersin sonuna kadar bu böyle devam ederdi. Bir gün bize fitneler hadisini ezberinden okudu. Ebû Temmâm ez-Zeynebi ayağa kalktı ve ‘Allah (c.c.) hakkı için devam et, İbrahim el-Harbî hariç senden daha fazla hadis ezberleyeni görmedim.’ Bunun üzerine o, ‘İbrahim’in ezberlediği bütün hadisleri ben de ezberledim. Ayrıca ben yıldızlar ilmini de biliyorum. O ise bilmiyor.’ dedi.³⁸

Buhârî (ö. 256/869), ‘100.000 sahih, 200.000 de sahih olmayan hadis ezberledim’³⁹ dedi. Bir adam Ebû Zür’a er-Râzî’ye (ö. 264/878) ‘Senin yüz bin hadis bilmen üzerine hanımı boşamaya yemin etmiştim. Bu du-

med b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Tezhibu’t-Tehzibu’l-Kemâl fi Esmâ’ir-Ricâl*, thk. Eymen Selâme vdğr., el-Fârûku’l-Hadisîyye, Kahire, 1425/2004, c. VII, s. 357.

³³ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. I, s. 186.

³⁴ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. I, s. 186.

³⁵ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. I, s. 186.

³⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, c. IX, s. 13.

³⁷ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. II, s. 236.

³⁸ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. II, s. 236-237.

³⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 340.

rumda yeminimi bozmuş oluyor muyum?’ diye sordu. O da ‘hanımını boşamamış sayılırsın’⁴⁰ diye cevap verdi. Yine Ebû Zür’a “Kıraat konusunda 10.000 hadisi ezbere biliyorum”⁴¹ demiştir.

Hâfız Ebu’l-Abbas İbn Ukde, ‘100.000 hadisi isnatlarıyla birlikte ezbere biliyorum’⁴² dedi.

Hâfız Ebû Bekir b. el-Ci’âbi, “400.000 hadisi ezbere bilirim ve 600.000 hadiste de müzakere yapabilirim”⁴³ diye söyledi. Yine bir başka sözünde “Rakka’ya girdim. Yanımda kitap sandıkları vardı. Hizmetçim üzgün bir şekilde geldi ve ‘Kitaplar kaybolmuş’ dedi. Ben de Ben de kendisine “üzülme! Çünkü o sandıklarda 200.000 hadis vardı. Ama bu hadislerden bir tanesinin bile ne isnadı ne de metni benim bilmediğim değil” dedim.⁴⁴

Hâfız iki çeşittir:

1- Fakihlerin anlayışına göre hâfız: Onların anlayışına göre hadis hâfızı olan tanınmış âlimler arasında Tahâvî (ö. 321/933), Beyhakî (ö. 458/1066), el-Bacî (ö. 474/1081), İbnu’l-Arabî el-Meâfirî (ö. 543/1148), Kadı ‘İyâd (ö. 544/1149), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Teymiye (ö. 728/1328), İbnu’l-Kayyim (ö. 751/1350) ve İbn Kesir (ö. 774/1373) yer almaktadır.

2- Muhaddislerin anlayışına göre hâfız: Bunlar hâfızların kahir ekseriyetidir. Muhaddislerin yöntemine göre hadis hâfızı, hem daha fazla hadis ezberleyen hem de daha çok rivayet eden kimselerdir. Aynı zamanda onlar, ravilerin hallerini ve tabakalarını da en iyi bilenlerdir. Yine onlar, ilel ve garibu’l-hadis konusuna olan hâkimiyetlerinden dolayı hadislerin sahih ve zayıf olma kaidelerini de daha iyi bilen kimselerdir.

Emîru’l-Mü’minin fi’l-Hadîs: Bu unvan, hıfz itibariyle en yüksek derecedir. Ondan daha yüksek bir vasıf yoktur. Bu unvan, hicri 2. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Hâfız Suyûtî (ö. 911/1505) *Tedribu’r-Râvî*’de, bu unvan Hz. Peygamberin şu sözünden alınmış olabileceğini söylemiştir: “Hz. Peygamber buyurdu ki: ‘Allah’ım! Halifelerime merhamet et.’ Bu-

⁴⁰ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. II, s. 105.

⁴¹ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. II, s. 106.

⁴² Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. III, s. 41.

⁴³ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, c. III, s. 93.

⁴⁴ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. IV, s. 42.

nun üzerine kendisine ‘halifelerin kimlerdir?’ diye sorulunca O (sav) da: ‘Benden sonra gelip hadislerimi ve sünnetimi rivayet eden kimselerdir.’ diye cevap vermiştir.”⁴⁵ Bu hadisi, Taberânî (ö. 360/971) ve başkaları rivayet etmiştir.⁴⁶

Ben diyorum ki: Bu hadisi Râmehurmezî (ö. 360/970) *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'da,⁴⁷ Taberânî (ö. 360/971) *el-Mu'cemu'l-Evsât*'da,⁴⁸ Ebû Nu'aym (ö. 430/1038) *Târihu İsfahân*'da,⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*'de⁵⁰ rivayet etmişlerdir. Hepsî Ahmed b. İsa el-'Alevî tarikiyle, bize İbn Ebî Fudeyk, Hişâm b. Sa'd'dan haber verdi. O, Zeyd b. Eslem'den (ö. 136/754); o, 'Atâ b. Yesâr'dan (ö. 103/721); o, Abdullah b. Abbas'tan (ö. 68/687-88) onun şöyle dediğini rivayet etti. Hz. Ali'yi şöyle söylerken işittim: ‘Hz. Peygamber yanımıza geldi ve ‘Allah'ım! Halifelerime merhamet et.’ diye buyurdu. Bunun üzerine kendisine ‘Onlar kimlerdir?’ diye sorduk. O (sav) da şöyle buyurmuştur: ‘Benden sonra gelecek, hadislerimi rivayet edip insanlara öğretecek olanlardır.’

Zehebî (ö. 748/1348), *Mizân*'da Ahmed b. İsa el-Hâşimî el-'Alevî'nin biyografisinde Darekutnî'nin (ö. 385/995) onun hakkında “Yalancı” dediğini nakletmiştir.⁵¹ Bundan dolayı Zehebî (ö. 748/1348), bu hadisi Râmehurmezî'nin isnadıyla naklettikten sonra batıl olduğuna hükmetmiştir.⁵²

Hâfız ez-Zeylaî (ö. 743/1343) *Nasbu'r-Râye*'de şöyle demiştir. Hâfız Ebû Muhammed Râmehurmezî (ö. 360/970) kitabı *el-Muhaddisu'l-*

⁴⁵ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-Râvi fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebetu'l-Kevser, Beyrut, 1415, c. II, s. 566.

⁴⁶ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, thk. Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Dâru'l-Harameyn, Kahire, 1415, c. VI, s. 77.

⁴⁷ Râmehurmezî, Ebu Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman b. Hallad el-Farisi, *el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvi ve'l-Vâ'i*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404, s. 163.

⁴⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, c. VI, s. 77.

⁴⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak, *Târihu İsfahân*, thk. Seyyid Kesravi Hasan, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990, c. I, s. 111.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, thk. Amr Abdü'l-Mun'im Selim, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1417/1996, s. 69.

⁵¹ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, c. I, s. 126.

⁵² Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, c. I, s. 127.

Fâsıl'ın başında Ahmed b. İsa'dan mevzu bir hadis nakletmiştir. O, hadis uydurmakla itham edilmiştir. Sonra ez-Zeylaî, bu hadisi zikretti.⁵³

Hâtib el-Bağdâdî el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Şerefu Ashabi'l-Hadis*'de bu hadisi Abdu's-Selâm b. Ubeyd tarihiyle rivayet etmiştir. O, bize İbn Ebî Fudeyk, Hişâm b. Sa'd'dan haber verdi diyerek isnadın geri kalanını aynen söyledi.⁵⁴

İbn Hibban (ö. 354/965), Abdusselâm b. Ubeyd hakkında "hadis hırsızlığı yapıyordu ve mevzu hadisler rivayet ediyordu" demiştir.⁵⁵ Hadis hırsızlığı, bir ravinin belli bir tarikle bilinen bir hadisi alıp onu başka bir isnatla rivayet etmesidir. Bunun örneği şu hadistir: Leys (ö. 175/791) ve Yunus (ö. 159/776) Zührî'den (ö. 124/742) o da Enes'ten (ö. 93/712) "Kim bilerek bana yalan isnat ederse..." hadisini rivayet etmiştir.⁵⁶ İşte Abdusselâm, sözü geçen bu hadisi Süfyan b. Uyeyne'den (ö. 198/814) o da Zührî'den (ö. 124/742) şeklinde nakletmiştir. Böylece Leys ve Yunus'un rivayetini İbn Uyeyne'nin rivayetine çevirmiştir. İşte bu bir hırsızlıktır.⁵⁷

İbn Uyeyne (ö. 198/814); Zührî'den (ö. 124/742) o da Sa'id b. el-Müseyyeb'ten (ö. 94/713) o da Ebû Hureyre'den (ö.59/679) şu hadisi rivayet etti: "Mü'min bir delikten iki defa ısırılmaz".⁵⁸ Yine Abdusselâm bu hadisi çalmış ve onu İbn Uyeyne > Zührî > Ebu'z-Zinâd (ö. 130/748) > el-A'rec (ö. 117/735) > Ebû Hureyre isnadıyla rivayet etmiştir.⁵⁹

Ebû Avâne (ö. 316/929), *Sahîh*'inde sanki durumunu bilmiyormuş gibi adı geçen bu Abdusselâm'dan rivayette bulunmuştur.⁶⁰

"Halifeler hadisi"nin başka tarihi de vardır. el-Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *Şerefu Ashabi'l-hadis*'de onu Ebu's-Sabbâh Abdulğafûr tarihiyle Ebû Hâşim er-Rummânî'den o da Hz. Ali'den O da Hz. Peygam-

⁵³ Zeylaî, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetu'r-Reyyân, Beyrut, 1418/1997, c. I, s. 348.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashabi'l-Hadis*, s. 69.

⁵⁵ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed, *el-Mecrûhîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-Va'y, Halep, 1396, c. II, s. 152-153.

⁵⁶ Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdulhalik el-Basrî, *el-Bahru'z-Zehâr (Müsenedu'l-Bezzâr)*, thk. 'Adil b. Sa'd, Mahfûzurrahman Zeynullah, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1409/1988, c. XIII, s. 36.

⁵⁷ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, c. II, s. 618.

⁵⁸ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, c. II, s. 618.

⁵⁹ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, c. II, s. 618.

⁶⁰ Bkz. Ebû Avâne, Yakub b. İshâk b. İbrahim el-İsferâyîni, *Mustahrec*, thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1419/1998, c. I, s. 45.

ber'den nakletmiştir. Nebi (sav) şöyle buyurdu: “Dikkat edin! Benim, benden önceki peygamberlerin ve ashabımın halifelerinin işaretini size açıklayayım mı? Onlar, Kur’an’ı, benim hadislerimi ve benden önceki nebilerin sözlerini Allah rızası için ezberleyenlerdir.”⁶¹

Abdulğafur hakkında ise İbn Hibban (ö. 354/965) “Hadis uyduranlardandır”⁶² ve İbn Adıyy (ö. 365/975) de “Zayıf, hadisleri münkerdir”⁶³ demiştir. Ehl-i Hadis’in Hz. Peygamber’in hadislerini tebliğ etmek ve sünnetini yaymak konusunda O’nun (sav) vekilleri ve halifeleri oldukları hususunda şüphe yoktur. Bundan dolayı tıpkı idareci halifelerin İslam topraklarını korumak, hadleri yerine getirmek ve hükümleri uygulamak konusunda Hz. Peygamberin vekilleri oldukları için Emîru’l-Mü’minin diye isimlendirilmeleri gibi onların bazıları da Emîru’l-Mü’minin fi’l-Hadîs diye isimlendirilmiştir. Her âlim, faziletli ve görüş sahibi kimse- nin yönetici halife olması uygun değildir. Aksine İslam fıkıh kitaplarında bu önemli görevi üstlenecek kişilerde bulunması gerekenler hakkında ayrıntılı şartlar bulunmaktadır. Aynı şekilde her hâfız, emîru’l-mü’minin fi’l hadîs unvanını hak etmez. Onu ancak aşağıdaki şartları sağlayan kişi hak eder:

1. Son derece itkân sahibi olmak (adalet vasıflarını taşımak), zabtu’s-sadı ve zabtu’l-kitâbeti sapasağlam olmak.
2. Tüm incelikleriyle ilel ve ricâl ilmine vâkıf olmak.
3. İlmi değere sahip ve hadis alanında etkisi büyük bir eser telif etmek. Ya da alanında mahir olan hadis hâfızları yetiştirmek

Bu şartların bir şahısta toplanması onun için şereftir. Bu unvanı ancak hâfızların pek azı hak etmiştir. Onların sayısı da 20 kişiyi aşmaz. Örneğin imam Malik b. Enes (ö. 179/795) onlardandır. Malik’in ezberi çok olmamasına rağmen Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Yahya b. Maîn (ö. 233/848) onun hakkında, “emîru’l-mü’minin fi’l hadîs” demişlerdir.⁶⁴ Çünkü o, diğer hâfızların yaptığı gibi şehir ve bölgelere yolculuk

⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi’l-Hadîs*, s. 70-71.

⁶² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, c. II, s. 148.

⁶³ İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah Cürçânî, *el-Kâmil fi Duafâ’r-Rical*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcût, Ali Muhammed Mu’avviz, el-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, c. VII, s. 21.

⁶⁴ bkz. İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürçânî, *el-Kâmil fi Duafâ’r-Rical*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcût, Ali Muhammed Mu’avviz, el-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, c.

yapmamıştır. Medine'den sadece hac için ayrılmış ve geri dönmüştür. Bundan dolayı birçok hadisi kaçırmıştır. Lakin o, oldukça mutkin, son derece araştırmacı ve rical tenkidinde üstün bir seviyededir.

Tirmizî (ö. 279/892) *İlel*'de diyor ki: "İshak b. Mûsâ el-Ensârî'den işittim." O da dedi ki: Ma'n b. İsâ'nın şöyle söylediğini duydum: "Mâlik b. Enes, Hz. Peygamber'in hadislerinde geçen harflerin aynı olması konusunda bile işi sıkı tutardı."⁶⁵

Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-49) de şöyle söylediği rivayet olunmuştur: Yahya b. Saîd el-Kattân dedi ki: "Bu kavimde Mâlik b. Enes'den daha sahih hadis rivâyet eden biri yoktur. Mâlik, hadiste liderdir."⁶⁶

Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49), Süfyân b. Uyeyne'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Ricâl tenkidinde Mâlik'ten daha müteşeddidi ve onların durumlarını daha iyi bileni yoktu."⁶⁷

Yahya b. Maîn şöyle demiştir: "Abdulkerîm hariç Mâlik'in kendisinden rivayette bulduklarının tamamı sikadır."⁶⁸

Ben derim ki: Bu Abdulkerîm, muallim Ebû Umeyye İbn Ebî'l-Muhârik el-Basrî'dir.

İbn Abdilberr (ö. 463/1071) de şöyle demiştir: "(İlim Ehli) Abdulkerîm'in hadiste zayıf bir ravi olduğu konusunda ihtilaf etmemişlerdir. Mâlik'i onun bir özelliği yanıldı. Zira hemşerisi değildi ki onu tanısin. Ahkâm konularında ondan hadis tahriç etmemiştir. Bilakis terğib ve fazilet konularında ondan nakilde bulunmuştur."⁶⁹

Hâfız İbn Seyyidi'n-Nâs, *Şerhu't-Tirmizî*'de⁷⁰ şöyle demiştir: "Lakin İmam Mâlik, söz konusu raviden başka bir yoldan da sabit olan hadisle-

I, s. 176; Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi, *Tertibu'l-Medârik ve Ta'krîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezâhibi Malik*, thk. Muhammed b. Tavît et-Tancı ve dğr., Matbaatu Fedâle, Rabat, 1965-1981, c. I, s. 155.

⁶⁵ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, İlel Bölümü, c. V, s. 750.

⁶⁶ Hicrî 388 olduğuna dair bkz. Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. VIII, s. 75.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed, *Kitâbu'l Cerh ve't-Ta'dil*, Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1372/1952, c. I, s. 23.

⁶⁸ İbn Hacer el-Askalâni, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c. X, s. 7.

⁶⁹ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubi, *et-Temhîd li-ma fi'l-Muvatta minel-Me'ani ve'l-Esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdülkebir el-Bekrî, Vizâretu Umûmi'l-Evkâf, Mağrib, 1387/1967, c. XX, s. 65.

⁷⁰ Bu eserde böyle bir bilgiye ulaşamamıştır.

ri nakletmiştir. Örneğin; “Utanma duygusunu kaybettiysen dilediğini yap”, “Namazda ellerden birini diğeri (sağ eli- sol el) üzerine koymak”.⁷¹ Abdulkerim’in durumu İmâm Mâlik’e açık olmadığından dolayı o, mazur sayılabilir. Yine bir sözünde İmâm Mâlik dedi ki: “Beni mescitte çok ağlaması yanılttı.”⁷²

Abdullah (ö. 290/902), babası Ahmed b. Hanbel’e “Zührî’nin (ö. 124/742) talebeleri arasında en kuvvetlisi hangisidir” diye sordu. O da “Mâlik, her ilimde daha kuvvetlidir” diye cevap verdi.⁷³

İbn Hibbân (ö. 354/965) dedi ki: “Mâlik, Medine fakihlerinden ravi-leri tenkit edenlerin ilkidir. Hadiste güvenilir olmayanları terk etmiştir. Sadece sahih olan hadisleri nakletmiştir ve sadece sika olanlardan rivayette bulunmuştur.”⁷⁴

Onun kitabı *Muvatta, sünnet konusundaki faydalı kitaplarından-dır*. İmâm Şafii (ö.204/819) onu meşhur şu sözünü övmüştür: “Yeryüzünde Kitabullah’tan sonra en sahîh kitap *Muvatta’dır*.”⁷⁵

İmâm Şafii’den (ö.204/819) başka âlimler de onu büyük bir övgüyle methetmişlerdir. *Muvatta’dan*, onun meşhurluğundan, şerhlerinin yaygınlığından ve diğer sünnet kitaplarındaki intişarından bahsederek sözü uzatmaya gerek yoktur. Onda mürsel ve beleğani (bana ulaştı) diyerek aktardığı rivayetler olmasaydı ne sahihayn ne de diğer hadis kitapları onu sıhhat bakımından geçemezdi. Malikiler ona gereken değeri vermediler. Çelişki anında *Müdevvene’yi* öncelediler. Hâlbuki usul ve hadis ilmi kaideleri, şu meselelerde öncelikle *Muvatta’ya* bakılmasını gerektirir:

1- *Muvatta’yi* İmâm Malik bizzat kendi eliyle yazmıştır. 40 yıl boyunca onu gözden geçirdi. *Müdevvene* ise böyle değildir. Çünkü o ne müellifinin bizzat eliyle yazılmış ne de gözden geçirilmiştir.

2- Yüzlerce âlim, İmâm Malik’ten *Muvatta’ı* rivayet etmiştir. Bundan dolayı O, tevatür derecesinde nakledilmiştir. *Müdevvene* ise böyle olmayıp sadece İbnü’l-Kâsım (ö. 191/806) tarafından nakledilmiştir.

⁷¹ Bu rivayetler için bkz. Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Sefer, 46.

⁷² Zehebî, *Mizânu’l-İtidâl*, c. II, s. 647.

⁷³ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu’l Cerh ve’t-Ta’dil*, c. I, s. 16; c. VIII, s. 205.

⁷⁴ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu’s-Sikât, Dâiretu’l-Me’ârif*, Haydarâbâd, 1393/1973, c. VII, s. 459.

⁷⁵ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu’l Cerh ve’t-Ta’dil*, c. I, s. 16; c. I, s. 12.

3- *Muvatta'*ın ravilerinin tamamı Mâlik'in Medineli ashabıdır. Onlar ölümüne kadar Mâlik'in yanında bulundular. *Müdevvené*yi kendi rivayetleri üzerine bina eden İbnu'l-Kâsım ise Mâlik'i ölümünden 20 sene önce terk etmiştir. Bu durumda hocaya mülazemet (hocayla bir arada bulunma), müfarekeye (hocadan ayrı olma) mukaddemdir.

4- *Muvata'*da İmam Malik'in sözleri ayet, hadis ve âsâr'dan olan delilleriyle birlikte sunulmuştur. Oysa *Müdevvené*'de müellife nispet edilen sözler delillerinden yoksundur.

Bu mesele hakkındaki ayrıntılar başka bir çalışmanın konusudur.

Emîru'l-mü'minin fi'l hadis lakabını hak eden diğer bir âlim de hâfızların imamı, ilim deryası ve Sahih'in müellifi Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî'dir (ö. 256/869). Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) onun hakkında: ' onun gibisini görmedim';⁷⁶ İbn Huzeyme (ö.311/923) de 'Şu gök kubbenin altında hadiste Buhârî'den daha âlimi yoktur'⁷⁷ demiştir. Buhârî'nin hıfzı kuvvetli, rivayeti çoktur. Adalet ve zabt yönünden oldukça sağlam, ilel (rivayet kusurlarını bilme) ilminde de önde gelenlerdendi.

Buhârî'nin kâtiplerinden Muhammed b. Hâtim de "Hâşid b. İsmail ve bir başka kişinin şöyle dediklerini işittim: "Buhârî çocukken bizimle hadis dinlemeye sık sık gelip giderdi. Fakat yazmazdı, hatta böyle nice günler gelip geçti. Biz ona yazmamasının sebebini sorar dururduk. O, "Artık bana sataşmakta çok oldunuz, yazdıklarınızı getirip gösterin bakalım" diye cevap verdi. O'na yazdıklarımızı getirdik. O da bunlara on beş bin hadis ilave etti ve onların tamamını ezberinden okudu. Öyle ki yazdıklarımıza onun ezberinden yola çıkarak hüküm vermeye başladık. O zaman anladık ki, hadis ilminde hiç kimse Buhârî'yi geçemez."⁷⁸

Hâfız Ahmed b. Nasr el-Haffâf dedi ki: "Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), hadisi Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'den (ö. 238/853) yirmi kat daha iyi bilir."⁷⁹

⁷⁶ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 322.

⁷⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. II, s. 105.

⁷⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. II, s. 104.

⁷⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 340.

Tirmizî (ö. 279/892) de şöyle söylemiştir: “Irak ve Horasan’da illetlerin anlamı noktasında, tarih konusunda, isnatları bilmede Muhammed b. İsmail’den daha bilgili birini görmedim.”⁸⁰

Buhârî’nin kitabı *el-Cami’u’s-Sahih*, İslam kitaplarının en yücesi ve Kur’an’dan sonra en sahihidir. Ümmet onu kabulde karşılama konusunda icma etmiştir. Onun büyüklüğü, âlimlerin üstadı olmasındandır. Onun hâfızlar arasında saygınlığı ve kalplerinde haşyeti vardır. Hâfız ez-Zehebî (ö. 748/1348) *Mizân*’da *Câmiu’s-Sahih*’teki bir hadisi zikretti ve şöyle dedi: “*Câmiu’s-Sahih*’in saygınlığı olmasaydı bu hadisi Hâlid’in münker rivayetlerinden sayardım.”⁸¹

Münzirî’nin hocası Hâfız Ebu’l-Hasan b. el-Mufaddal el-Mâlikî şöyle dedi: “Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim’in veyahut o ikisinden birinin kendisinden hadis rivayet ettiği bir ravi köprüyü geçmiştir.”⁸²

Müslim, Buhârî’nin öğrencisi olduğu için onun faziletini kabul eder ve onun ilminin feyzinden alır. Bundan dolayı Darekutnî (ö. 385/995) şöyle dedi: “Buhârî (ö. 256/869) olmasaydı Müslim ne giderdi ve ne de gelirdi.”⁸³

Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014), *Târihu Nisâbü’r*’da Ebû Hâmid Ahmed b. Hamdûn’un şöyle dediğini rivayet etti: “ Müslim’den işittim. Buhârî’ye geldi ve onun alnından öptü. Sonra: “Müsâade et de, ayaklarını da öpeyim, ey üstâdların üstâdı, muhaddislerin efendisi, hadislerin illetleri konusunda hadis doktoru!” dedi. Bundan sonra Müslim, ona meclisin keffareti konusunda kendisinden rivayet ettiği bir hadis hakkında soru sordu. Buhârî soruyu cevapladı ve hadisin illetini açıkladı.”⁸⁴

Buhârî’nin eseri *et-Târihu’l-Kebîr* hakkında Ebû Ahmed el-Hâkim şöyle dedi: “O öyle bir eserdir ki onu kimse geçememiştir. Ondan sonra tarih, esmâ ve künyeler hususunda bir şey yazan kişi ondan müstağni

⁸⁰ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, İlel Bölümü, c. V, s. 750

⁸¹ Zehebî, *Mizânu’l-İtidâl*, c. I, s. 641.

⁸² Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muh. b. Ahmed b. Osman, *el-Mukîza fi İlmi Mustalahi’l-Hadis*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde, Mektebetu’l-Matbû’ati’l-İslâmî, Haleb, 1412, s. 80.

⁸³ Dârekutnî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlzâmât ve’t-Tetebbu’*, thk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hadî el-Vadiî, Dâru Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985, s. 31.

⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 121.

kalamamıştır. Öyle ki bazıları ya ondan yaptıkları alıntılarını kendilerine nispet ettiler ya da ondan naklettiler. Allah (c.c.) ona rahmet eyesin. Muhakkak ki o, hadis usulünün temelini atandır.”⁸⁵

Emîru'l-Mü'minîn fi'l Hadîs lakabını hak eden hâfızlardan biri de imam, hâfız, Mutkin Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Darekutnî'dir (ö. 385/995).

Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014) dedi ki: Darekutnî (ö. 385/995), hıfz, fehm ve verâ'da/şüphelilerden uzaklaşmada asrında eşsiz bir kimse olup kurrâ' ve nahivcilerin imamıydı. Dört ay Bağdad'da kaldım. Bu zaman zarfında çokça onunla bir arada bulundum ve onun, bana anlatılanların çok üstünde bir âlim olduğunu anladım. Ona illetler ve hadis hocaları hakkında sorular sordum. Ayrıca onun burada zikredilemeyecek kadar çok eseri vardır. Şahadet ederim ki yeryüzünde onun gibisi kalmadı.”⁸⁶

Hâtib Bağdadî (ö. 463/1071) de dedi ki: “Dârekutnî (ö. 385/995), asrının bir tanesi, devrinin seçkini, alanında tek ve zamanının imamıydı. Doğruluğu, güvenilirliği, sahih itikadı ve mezhebindeki selameti bakımından zirvede olduğu gibi eser ilmi, hadisin illetlerini, rical isimlerini ve ravilerin durumlarını bilme konularında da zirveye ulaşmıştır.”⁸⁷

Hâfız Abdulğani b. Said el-Ezdî de: “Hz. Peygamber'in hadislerini bilme hususunda insanların en iyisi üç kişidir. Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) kendi devrinin, Musa b. Harun kendi vaktinin ve Dârekutnî (ö. 385/995) kendi zamanının en iyisidir”⁸⁸ demiştir.

Hâfız el-Burkânî de onun hakkında “Dârekutnî (ö. 385/995) hadislerin illetlerini ezberinden yazdırıyordu. Ben onları kendi nüshamda topladım. İnsanlar da onları benim nüshamdan okudu.”⁸⁹

Zehebî (ö. 748/1348) dedi ki: “Bu eşsiz imamın kabiliyetini ortaya çıkarmak istersen, onun *el-İlel* adlı kitabını mütâlâa et. Şüphesiz sen hayrete düşecek ve çok şaşıracaksın.”⁹⁰

⁸⁵ Müslim, Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, thk. Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, İmadetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslamiyye, Medine, 1404/1984, c. I, s. 26.

⁸⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. III, s. 132.

⁸⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XIII, s. 487.

⁸⁸ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XIII, s. 487; c. XV, s. 48.

⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. XVI, s. 455.

⁹⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. III, s. 133.

Emîru'l-mü'minin fi'l hadîs lakabını hak eden hâfızlardan bazıları da şunlardır: Şu'be (ö. 160/776), Muhammed b. İshak (ö. 151/768), Abdullah İbnu'l-Mübârek (ö. 181/797), Muhammed b. Yahya ez-Zühli (ö. 258/872), İshak b. Râhûye (ö. 238/853) ve Hâfız İbn Hacer (ö. 852/1448). İbn Hacer el-Askalânî, onların sonuncusu olup her ne kadar öğrencileri arasında Sehâvî (ö. 902/1497) ve ed-Deymî (ö. ?) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi hâfız âlimler olsa da ondan sonra bu unvanı hak eden biri gelmemiştir. Bunlardan Suyûtî (ö. 911/1505), İbn Hacer'e yetişemediği gibi ancak onun eserlerini okumuş ve onlardan çokça istifade etmiştir. O, hadis ehlinin terminolojisinde hâfızların sonuncusu olarak sayılır. Artık ondan sonra *İhyau Ulumi'd-Dîn* şarihi es-Seyyid Murtezâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) gibi kim hâfız sıfatıyla vasıflandırılırsa bu ancak kavramın anlamının genişletilmesi sayesinde olur.

Arkadaşımız Allame merhum üstad Muhammed Zâhid el-Kevserî el-Hanefî (ö.1371/1952), İbn Tolon el-Hanefî'yi (ö. 953/1546) hâfız sıfatıyla tavsif etmiştir. Bu konuda onunla tartıştım. Onun rivayetlerinin çok olduğunu söyledi. İşte bu bir mugalatadır. Çünkü bir kimsenin rivayetlerinin çokluğu, bizzat sema yoluyla alınması şartıyla hâfız olarak nitelendirilmesini sağlayabilir. Oysa İbn Tolon gibi son dönemdeki bazı kimselerin rivayetleri, ancak icazet yoluyla. Bu tür icazette amaç, isnat zincirinin devam ettirilmesi ve bu zincirdeki rical ile teberrükte bulunulmasıdır. Sehâvî'nin (ö. 902/1497) de dediği gibi "Muhakkak ki o, Kâbe'nin karşısında sûfi hırkası giyinip salih kimselerden teberrükte bulunmuştur. Her ne kadar bu rivayetlerin senetlerinin munkatî' olduğunu biliyorsa da böyle yapmıştır."⁹¹

Karaviyyin üniversitesinde ilim tahsil ettiğim zamanlarda -Yüce Allah oranın methini artırsın- kör bir adamın icazetle babasından onun da dedesinden onun da es-Seyyid Murtezâ'dan rivayet ettiğini öğrendim. Ona gittim ve icazet istedim, o da bana icazet verdi. Hâlbuki benim es-Seyyid Murtezâ'dan birçok hoca vasıtasıyla rivayetim var. Onlardan bazıları şunlardır: Mağrip'te kardeşim Ebu'l-Feyz, Şeyh Abdulhafız el-

⁹¹ Sehâvî, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Mekâsîdu'l-Hasene fi Beyâni Kesîrin mine'l-Ahâdîsi'l-Muştehera ale'l-Elsine*, thk. Muhammed Osman el-Hişt, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, s. 527.

Fâsî, Şeyh el-Mekkî el-Bitâvrî, Şeyh Fethullah el-Bünânî. Yüce Allah hepsine rahmet eyesin ve mekânlarını güzelleştirsin.

(Tanca- Abdullah b. es-Sıddîk)

Kaynakça

- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdulhalik el-Basrî, el-Bahru'z-Zehâr (Müsnedu'l-Bezzâr), thk. 'Adil b. Sa'd, Mahfûzurrahman Zeynullah, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1409/1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, el-Câmi'u's-Sahîh, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed, el-İlzâmât ve't-Tetebbu', thk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hadî el-Vadiî, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şireveyh b. Şehridâr b. Şireveyh el-Hemedânî, el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb, thk. Es-Sa'îd b. Besyunî Zağlul, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.
- Ebû Avâne, Yakub b. İshâk b. İbrahim el-İsferâyîni, Mustahrec, thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşki, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1419/1998.
- Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak, Târîhu İsfahân, thk. Seyyid Kesravi Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1410/1990.
- Ebû Yâlâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ, Müsnedu Ebî Ya'lâ, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn, Dimeşk, 1404/1984.
- el-Ğumârî, Ebu'l-Fazl Abdullah Muhammed es-Sıddîk el-Hasenî el-İdrîsî, Kitâbu Bidei't-Tefâsîr, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, ed-Dâru'l-Beyzâ 1406/1986.
-, Sebîlu't-Tevfik fi Tercemeti Abdullah es-Sıddîk el-Ğumârî, Mektebetu'l-Kahire, Kahire, 1433/2012.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubi, et-Temhîd li-ma fi'l-Muvatta minel-Me'ani ve'l-Esânîd, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdülkebir el-Bekrî, Vizâretu Umûmi'l-Evkâf, Mağrib, 1387/1967.
- İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullâh Cürçânî, el-Kâmil fi Duafâi'r-Rical, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcût, Ali Muhammed Mu'avviz, el-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed, Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil, Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1372/1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali, Lisânu'l-Mîzân, Abdulfettah Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1423/2002.

-, Tehzîbu't-Tehzîb, Dâiretu'l-Me'ârif, Hindistan, 1326.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed, Kitâbu's-Sikât, Dâiretu'l-Me'ârif, Haydarâbâd, 1393/1973.
-, el-Mecrûhîn, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-Va'y, Halep, 1396.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, et-Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru Taybe, yy., 1420/1999.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, Kitâbu'l-Mevzûât, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetu's-Selefiyye, Medine, 1386-8/1966-8.
- Hamâde, Faruk b. Muhammed, Abdullah b. es-Siddîk el-Ğumârî el-Hâfîz en-Nâkıd, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1427/2006.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, Şerefu Ashâbi'l-Hadîs, thk. Amr Abdu'l-Mun'im Selîm, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1417/1996.
-, Târihu Bağdad, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l- Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2002.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr, Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1412.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî, Tertibu'l-Medârik ve Ta'krîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezâhibi Malik, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancı ve đgr., Matbaatu Fedâle, Rabat, 1965-1981.
- Malik b. Enes, el-Muvatta, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf, Şerhu'ş-Şemâil'n-Nebeviyye ve Hasâisi'l-Muhammediyye (Ali el-Kârî'nin Kitâbu Cemi'l-Vesâil fî Şerhi'ş-Şemâil'inin Hâmişinde), Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, tsz.
- Müslim, Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, el-Künâ ve'l-Esmâ, thk. Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, İmadetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslamiyye, Medine, 1404/1984.
-, Sahîhu Müslim, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Nesâî, Ebû abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, es-Sünenü'l-Kübrâ, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001.
- en-Numeyrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ali, Kitâbu'l-İ'lâm bi Fadli's-Salâti ale'n-Nebîyyi ve's-Selâm, thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükri, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.
- Rânehürmüzî, Ebu Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman b. Hallad el-Farisi, el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyüb, el-Mu'cemu'l-Evsât, thk. Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Dâru'l-Harameyn, Kahire, 1415.

....., el-Mu'cemu'l-Kebîr, thk. Hamdî Abdulmecid es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1415/1994.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kuran (Tefsîru't-Taberî), thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1420/2000.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahman, el-Kavlu'l-Bedî' fi's-Salâti ale'l-Habibi's-Şefî', Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, Beyrut, tsz.

....., el-Mekâsıdu'l-Hasene fi Beyâni Kesîrin mine'l-Ahâdisi'l-Muştehera ale'l-Elsine, thk. Muhammed Osman el-Hiş, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.

Subkî, Ebû Nasr Taceddîn İbnu's-Sübki Abdulvehhab b. Ali b. Abdülkafi, Tabakâtu's-Şafiiyyeti'l-Kübra, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Daru'l-Hicr, Kahire, 1413/1992.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Tedrîbu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebetu'l-Kevser, Beyrut, 1415.

Şâşî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb b. Süreyc, el-Müsned, thk. Mahfûzurrahmân Zeynüddîn, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1410.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, Mîzânul-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1382/1963.

....., el-Mukıza fi İlmi Mustalahi'l-Hadîs, thk. Abdulfettah Ebu Gudde, Mektebetu'l-Matbû'ati'l-İslâmî, Haleb, 1412.

....., Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Nu'aym el-Arkasûsî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1405/1985.

....., Tezhibu't-Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl, thk. Eymen Selâme vdğr., el-Fârûku'l-Hadîsiyye, Kahire, 1425/2004.

....., Tezkiretül-Huffâz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.

Zeylaî, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf, Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetu'r-Reyyân, Beyrut, 1418/1997.

İnternet Siteleri:

Erişim tarihi 09.04.2018, <http://habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/4451>.